

İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt / Vol: 7, Sayı/Issue: 3, 2018

Sayfa: 1683-1704

Received/Geliş: Accepted/Kabul:

[23-05-2018] – [19-07-2018]

Hasan Hilmi Dağstânî'nin Zikir ile İlgili Görüşleri

Halim GÜL

Doç. Dr. Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Assoc. Prof. Dr. Karabuk Univ. Theology Faculty

Orcid ID: 0000-0002-9173-5509

halimgul@hotmail.com

Öz

İnsanın Hakk'a ulaşması kelime-i tevhid ile olur. Çünkü derviş fena ve beka mertebesine ancak Hak ile arasındaki perdeleri kaldırarak ulaşır. Perde nefy (la ilahe) ile kaldırılır, (illallah) ile Hakk'ı ispat gerçekleşir. Bu, dervişin miraç yoludur. Sûfiler, zikri insanın benlikten sıyrılıp fena vadilerine dalmanın ve vuslata ermenin yollarından biri olarak görmektedirler. Bu anlamda zikir salikin değişim ve dönüşümünü sağlayan manevi bir programdır.

Bu çalışmamızda tasavvuf eğitiminde önemli bir yeri olan ve bütün tarikatların seyrü sülûklerinde kullandıkları zikir kavramını Nakşî ve Şazelî şeyhi Hasan Hilmi Efendi'nin perspektifinden incelemeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Zikir, Nakşî, Hâlidî, Şeyh, Hasan Hilmi.

Hasan Hilmi Daghestani's Opinions on Dhikr (Invocation)

Abstract

By the expression of tawhid, the human being reaches Haqq (the Absolute Truth). It is because the derwish is not able to arrive at the stages of fana (annihilation) and baqa (subsistence) but through removing curtains between Haqq and him/her. The curtains are removed by means of nafy (denial), which is in the first part of the expression of tawhid, la ilaha ('No god...') and the attestation of Haqq is realized with the second part, illâ Allah ('...but Allah')

Sûfis regard dhikr (invocation) as a way to attain vuslat (connection with Allah) and to plunge into valleys of fana getting free of self (nafs). In this context dhikr is a spiritual programme that ensures the change and transformation of salik (sûfî traveller).

This study examines the concept of dhikr, which is of great importance in sûfî training and thus utilised by all sûfî orders in the spiritual journey, from the perspective of Hasan Hilmi Effendi, a Naqshi-Shadhili sheikh.

Keywords: Dhikr (invocation), Naqshi, Sheikh, Hasan Hilmi.

Giriş

Zikir kavramı ile ilgili açıklamalara geçmeden önce Hasan Hilmi Dağıstânî'nin hayatı ile ilgili özet bir bilgi vermenin faydalı olacağı kanaatindeyim.

XIX ve XX. yüzyılın önemli tasavvufî şahsiyetlerinden biri olan Hasan Hilmi Efendi'nin lakapları kaynaklarda Dağıstânî, Kahî, Nakşibendî, Şazelî, Kadirî olarak zikredilmektedir.¹ Bu lakaplardan ilk ikisi doğup büyüdüğü yerlere dikkat çekmekte, son üçü ise mensup olduğu tarikatları işaret etmektedir.

Müellifimiz Hasan Hilmi Dağıstânî'nin, tasavvufî seyr ü sülükünü Nakşi ve Şazeli tarikatları üzere tamamlayarak bu iki tarikat usulü üzere irşat yapacağını gösteren icazeti bulunmaktadır. Ayrıca kendisinin belirttiğine göre Kadiri tarikatı üzere seyr ü sülükünü tamamlamış fakat elinde bu tarikat ile ilgili icazeti olmadığından müritlerini bu yol üzere terbiye etmemiştir.²

Kaynakların verdiği bilgiye göre, müellifimiz gençliğinde ilme ve ibadete sarılıp, zamanının ihlâs ve vera sahibi alimlerinden zâhiri ilimleri öğrenmekle meşgul olmuş ve bu konuda bütün akranlarına üstün gelmiştir. Okuduğu ders kitaplarının metinlerini ezberlemiş, kendisine herhangi bir konuda soru sorulduğu zaman ilgili kitabın sahife ve satır numarasını vererek cevaplamıştır.³ Müellifin yazmış olduğu eseler bu görüşü destekler mahiyettedir. Çünkü inceldiğimiz bütün eserlerinde, bir konu hakkında bilgi verirken, selef âlimlerinin görüşlerini aktarırken bu görüşün hangi eserde yer aldığını da belirtmektedir. Bu da onun gerçekten bâtni ilimlerin yanında zâhiri ilimlerde de yetkin bir âlim olduğunu ortaya koymaktadır.⁴

Ayrıca Hasan Hilmi Dağıstânî, "Burûcü'l-Müşeyyede" adlı eserinde, bizzat kendisi, zahiri ve bâtni ilimleri tahsil ettiği şeyh ve üstadlarının senedlerini çok detaylı olarak zikretmektedir.⁵

Örneğin, İmam Cezûlî'nin "Delâilü'l-Hayrât"⁶ adlı eseriyle ilgili iki kanaldan icazet aldığını belirtmektedir. Birincisi Nakşî ve Şazelî icazetini

¹ Hasan Hilmi Dağıstânî, *Tenbîhü's-Sâlikîn İlä Ğurûri'l-Müşeyyihîn*, http://files.darulfikir.ru/books/Tasawwuf_Knigi_Hasan_Hilmi_Afandi, erişim tarihi 30/05/2015, s. 5-6; a.mlf., *el-Bürücü'l-Müşeyyede bi'n-Nusûsu'l-Müeyyede*, http://files.darulfikir.ru/books/Tasawwuf_Knigi_Hasan_Hilmi_Afandi, erişim tarihi 30/05/2015, s. 8.

² Bu konuda geniş bilgi için bkz. Halim Gül, *Hasan Hilmi Dağıstânî ve Tasavvufî Görüşleri*, İlahiyât Yayınları, Ankara 2016; s. 55-76.

³ Dağıstânî, *Tenbîh*, s. 8.

⁴ Bkz. Gül, s. 55-76.

⁵ Dağıstânî, *Tenbîh*, s. 377 vd.

aldığı şeyhi Seyfullah Hüseyinî Gumûkî diğeri ise ilk intisap ettiği, sülûkunu yanında tamamladığı ve kendisinden Nakşî icazetini aldığı şeyhi, Abdurrahman el-Asevî'dir. Hatta şeyhi Abdurrahman el-Asevî'ye bu kitabı okutmak için icazet veren Muhammed Abduh el-Mekkî'nin, kendisine de icazet verdiğini zikretmektedir.⁷ Müellif, birkaç kanaldan aldığı icazetlerin senetlerini tek tek zikretmekte, hatta icazet aldığı hocasının senedi ayrı ayrı senede dayanıyorsa, onu da ayrıca belirtmektedir. Örneğin; şeyhi Seyfullah Hüseyinî'nin hocası ve şeyhi Zeynullah Şerifi, öğrencisine maddi ve manevi ilimlerle ilgili iki yolla icazet verdiğini, bunlardan birincisinin Zeynullah Şerifi'nin hocası Muhammed Ali b. Zahir'e dayanmakta olduğunu, diğer senedin ise Zeynullah Şerifi'nin intisap ettiği şeyhi ve hocası Ahmed Ziyaüddîn Gümüşhânevî'ye dayandığını belirtmektedir.⁸

Seyfullah Efendi'nin müellifimiz Dağıstânî'ye, okutmak için icazet verdiği bazı eserler şunlardır. Sahih-i Buhari, Mişkâtü'l-Mesâbîh, Delâilü'l-Hayrât, et-Tarîku'l-Âliye, el-Bürdetü's-Şerife, Hizbü'l-İmam en-Nevevî... Bu gibi kitapların yanında daha birçok akli ve nakli ilimlerle ilgili ve müselsel sahih hadis kitaplarıdır.⁹

Bilindiği gibi İslam kültür tarihinde, ilimlerin tedvîn edilmeye başlanması Hz. Peygamber (s.) Efendimizin vefatından sonra olmuştur. Yeni doğan ilimler, tabîi olarak, ortaya koydukları bilgi ve düşüncelerini, Kur'an ve Sünnet'e dayandırmayı temel prensip kabul etmişlerdir. Bu sebeple, her doktrin kendi metodolojisini oluştururken, bilgi ve düşüncelerinin özellikle Hz. Peygamber efendimize kadar dayandığını göstermek için, silsileye veya başka bir ifadeyle isnada son derece önem vermişlerdir. Böylece silsile/isnad, İslam kültürü içinde bir sistem olarak yerini almıştır. Müellifimiz Dağıstânî de bu öneme binaen ve Dağıstan'da çok yaygın olan sahte şeyhlerden dolayı zâhirî ve bâtinî ilimlerdeki senedini eserinde çok detaylı olarak zikrederek müteşeyyihlerin gerçek yüzünü ortaya çıkarıp halkın onların tuzağına düşmesine engel olmaya çalışmıştır.

Hasan Hilmi Efendi 1937 yılında, Bolşevikler tarafından tutuklanarak ölüme mahkûm edilmiş, bu tarihten sonra kendisinden haber alınamamıştır. Kabrinin yeri hala bilinemediğinden, onu ziyaret etmek isteyenler için, şeyhi

⁶ Cezûlî nisbesiyle tanınan Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman'ın (ö.870/1465) derlediği *Delâil-i Hayrât* adlı eserin tam adı *Delâilü'l-hayrât ve meşârikü'l-envâr*'dır. Halk arasında *Delâil-i Şerife* ya da kısaca *Delâil* adıyla bilinir. Çeşitli salavât-ı şerifelerin yer aldığı bu eser birçok mutasavvıf tarafından evrad olarak okunmuş ve okutulmuştur. Bk. Pakalın, Mehmed Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, c. I, s. 420.

⁷ Dağıstânî, *Bürûc*, s. 340.

⁸ Dağıstânî, *Bürûc*, s. 339-340.

⁹ Dağıstânî, *Tenbîh*, s. 12.

ve hocası Seyfullah Kadî'nin Yukarı Kazanşah'da bulunan kabrinin yanına sembolik bir mezar taşı konulmuştur.

Kaynaklarda Hasan Hilmi Dağıstânî'nin on bir eserinin ismi zikredilmektedir. Bu eserleri, şeyhlik görevine başladıktan sonra kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Eserlerinin dilinin hem Arapça hem de Dağıstan'da konuşulan birçok yerel dillerinde lduğu belirtilmektedir. Müellifimizin eserlerinin isimleri şunlardır:

1. Tenbîhü's-Sâlikîn ilâ Ğurûri'l-Müteşeyyihîn
2. Telhîsü'l-Me'ârif fi Terġîbi Muhammed Ârif
3. El-Bürücü'l-Müşeyyede bi'n-Nusûsi'l-Müeyyede
4. Ed-Dürretü'l-Beydâü fi Raddi'l-Bid'i ve'l-Ehvâ
5. Cehdü'l-Müküll fi Raddi Şatahâti'l-Münkiri'l-Mudilli
6. Feyzü'r-Rahmân fi Zikri Kelâmi Abdurrahmân
7. Hülâsâtü'l-Edeb
8. Es-Seferü'l-Esnâ fi'r-Râbitati'l-Hüsnâ
9. Sirâcü's-Seâdât fi Seyri's-Seâdât
10. Vesâilü'l-Mürîd fi Resâli'l-Üstâz el-Ferîd
11. El-Cevheretü'n-Nefise fi İ'âneti't-Tarîkati'n-Nakşibendiyye¹⁰

Müellifin Birçok eserini tahkik edip yayınlayan Abdulcelil Ata el-Bekrî'ye göre, Hasan Hilmi Efendi'nin tarikati bu eserleri sayesinde Dağıstan bölgesinde duyulmuş ve irşad haberleri ülkenin her yerine ulaşmış, yine bu eserleri sayesinde bidat ve cehaletin karanlıkları zail olmuştur. İlminin bereketi, marifet nurlarının etkisi ile batıl düşünceler yerle bir olmuş ve bidatler azalmıştır. Yine el-Bekrî'ye göre, müellif bu eserlerini Allah'ın yardımıyla çok kısa sürede yazmıştır. Örneğin, yaklaşık dört yüz elli sayfalık bir eser olan "El-Bürücü'l-Müşeyyede bi'n-Nusûsi'l-Müeyyede" yi, - her gün kendisine gelen en az kırk salikin terbiyesi ile meşgul olduğu halde- on üç gün gibi kısa bir sürede tamamlamıştır.¹¹ Bu durum da onun ilm-i ledün sahibi biri olduğunu göstermektedir.

Bu kısa girişten sonra Hasan Hilmi Efendi'nin zikir konusundaki görüşlerine geçmeden önce zikrin kelime ve terim anlamlar ile Kur'an'daki lengüistik açınımlarına bir göz atalım.

¹⁰ Dağıstânî, *Tenbîh*, s. 15-16; Bürüc, s. 6-7.

¹¹ Dağıstânî, *Tenbîh*, s. 16.

1. Zikre Etimolojik Genel Bir Bakış

1.1 Zikrin Kelime ve Terim Manası

Lügatte zikir; unutmamanın zıddı olup bir şeyi zihninde tutmak, hatırlamak, ezberlemek, unuttuktan sonra hatırlamak, anmak, yâd etmek, görüşmek, müzakere etmek, bir şeyi hatıra getirmek, telaffuz etmek, şeref, şan, şöhrat, sitayiş, namaz, öğüt, dua ve niyaz gibi anlamlara gelmektedir.¹²

Tasavvufî bir terim olarak zikir ise; bazı kelimelerle Allah'ı anmak, unutmamak, hatırdan çıkarmamak ve gafletten kurtulmak şeklinde tarif edilmektedir. Mutasavvıflara göre, tarikat ehli kimselerin belli kelime ve ibareleri, çeşitli miktar ve yerlerde edepli bir şekilde, ferdi ya da toplu olarak söylemeleridir ki bunda maksat, zikreden kişinin kendinden geçip, Allah'ın dışında her şeyi unutmaktır.¹³

Zikir, genel olarak dilin zikri ve kalbin zikri olmak üzere ikiye ayrılır. Kişinin sürekli olarak diliyle Allah'ı anması dilin zikridir. Sevilenin yani Allah'ın hakikatinin kalpte tasavvuru ve bu düşüncede yoğunlaşması ise kalbin zikridir. Başka bir sınıflamaya göre zikir, hafî (gizli) ve cehrî (açık) zikir olarak iki kısma ayrılmıştır. Hafî zikir, zikreden sadece kendisinin duyabileceği kadar alçak bir sesle yaptığı zikirdir. Cehrî zikir ise, yüksek sesle veya çevrede bulunanların duyabileceği şekilde yapılan zikirdir.¹⁴

1.2 Kur'an'da Zikrin Linguistik Açılımları

¹² Kâşânî, Aburrezzak b. Ahmed, *Istılâhâtü's-Sûfiyye*, Kahire, 1981, s.277; İbn Fâris. *El-Mücmel fi'l-luğâ* (nşr. Zühayir Abdülmuhsin Sultân). Beyrut 1404/1984, c.II, s.358-359; İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem el-Mısırî, *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Beyrut trs., c. II, ss. 1507-1509; Fîruzâbâdî, Muhammedb. Ya'kûb, *el-Kâmûsu'l-Muhît* I-IV, Beyrut 1991, c. II, s. 34; Tahânevî, *Keşşâf*, c. I, s. 512; Cürçânî, eş-Şerîf Ali b. Muhammed, *et-Ta'rifât*, by. trs., s. 151; Rağîb, Ebu'l-Kasım el-Huseyn el-İsfehânî, *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'an*, Beyrut 1992, s. 259-260; Asım Efendi, *Kâmûs*, c. II, s. 346; Komisyon, *el-Müncid fi'l-Lügati ve'l-A'lâm*, Dâru'l-Meşrik, Beyrut 1986, s. 236.

¹³ Serrâc, Ebu Nasr et-Tûsî, *el-Lüma' fi'l-Tasavvuf*, tah.: Abdülhalim Mahmud – Taha Abdülbaki Surûr, Dâru'l-Kütübî'l-Hadis, Mısır 1960, s. 285 vd.; Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed b. İshâk, *et-Taarruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, Ta'lik ve Tahric: Ahmed Şemseddin, Beyrut 1993, s. 154-157; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 220; Hucvirî, Ali b. Osman Cullâbî, *Keşfu'l-Mahcûb/Hakikat Bilgisi*, haz.: Süleyman Uludağ İstanbul, 1982, s. 547; Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Matbaatu'l-Osmâniyye, Mısır 1933, c. I, s. 301; Sühreverdî, Ebû Hafs Şihâbuddin Ömer b. Muhammed, *Avârifü'l-Maârif (Tasavvufun Esasları)*, haz.: Hasan Kamil Yılmaz – İrfan Gündüz, Erkam Yayınları, İstanbul 1993, s. 636-638; Necmuddin Kübrâ, *Tasavvufî Hayat, (Usûlu Aşere/Risâle ile'l-Hâim/Fevâihu'l-Cemâl)*, çev.: Mustafa Kara, Dergah Yayınları, İstanbul 1996, s. 78-80; Uludağ, Süleyman, "Zikir", *DİA*, c. XIII, s. 561.

¹⁴ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 221; Aynî, Mehmed Ali, *Tasavvuf Tarihi*, sad: Hüseyin Rahmi Yananlı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1992, s. 239 vd.; Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber yayınları, Ankara 1997, s. 783-784; Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul 1999, s. 588-589. Ayrıca başka tasniflere göre zikir; nefsin zikri, rûhun zikri, sırrın zikri gibi kısımlara da ayrılmıştır. Bkz. Aynî, *Tasavvuf Tarihi*, s.240.

Zikir kelimesi, Kur'ân-ı Kerim'de fiil şeklinde iki yüz elli altı yerde geçmektedir. Master halinde yani "ez-Zikr" şeklinde ise altmış sekiz yerde geçmektedir.¹⁵ Bu âyetlerin bazılarında "zikir" bizzat "Kur'ân" bazılarında ise "namaz" manasında kullanılmışsa da bu kullanımlarda zikrin mutlak ve genel kapsamı içine girmektedir. Zira Kur'ân, kendisi bizzat Allah (c.) ile ilişkimizi hatırlatan ve O'nunla elest bezminde yaptığımız sözleşmeyi önümüze koyan bir uyarıcı misak ve zikirdir. Namaza gelince; insan onda zikrin en mükemmeline icra etmekte, kulluğa yakışan en uygun bir biçimde Rabb'i önünde arz-ı ubûdiyet etmektedir.

Hakiki zikir, zikir esnasında mezkûrdan başkasını unutmaktır. Nitekim "Unuttuğun zaman Rabb'ini zikret"¹⁶ buyurulmuştur. Bu âyet ile ilgili Kelâbâzî; "Allah'tan başkasını unuttuğun zaman, O'nu zikretmiş olursun." dedikten sonra zikir konusundaki açıklamalarını şöyle sürdürür; "Büyük sûfilerden biri; zikir, gafleti tard etmektir, gafletleri ortadan kaldırdığın zaman sükût da etsen zikir halindesin, demiştir."¹⁷ Ankaravî, bu zikri, hakiki zikir olarak isimlendirilmektedir. Zaten sûfilere göre zikirden maksat zikredileni, yani Allah Teâlâ'yı zikir içinde aramak ve bulmaktır.

2. Hasan Hilmi Dağıstânî'in Zikir Anlayışı

Hasan Hilmi Dağıstânî zikri, kurtuluşun anahtarı ve ruhların nuru, tarikatın temel hususu ve tahkik ehlinin aleti olarak tanımlamakta, amacını ise: Kalbi, Hakk ile olan beraberliğindeki huzur sayesinde nisyan ve gafletten kurtarmak şeklinde ifade etmektedir.¹⁸

Mutasavvıfımızın zikri sadece Allah'ı (c.) belirli isim ve sıfatları ile anmaya hasretmediği, çok geniş kapsamda ele alıp değerlendirildiği görülmektedir. Hasan Hilmi Dağıstânî zikrin kapsamını şöyle ifade etmektedir: "Kim Kur'an-ı Kerimi okuma, zikretme, naat okuma, ilahi söyleme, konferans verme veya bir şey anlatma gibi sebeplerden bir sebebe veya davranışlardan bir davranışa dayanarak Allaha yaklaşırsa o kişinin konuşması zikir, ders vermesi zikir, fikhî meselelerle uğraşması zikir, nasihat etmesi zikir, Allah'ın göklerdeki ve yerdeki ayetlerini, gücünü, kuvvetini, yüceliğini, azametini, düşünmesi zikir, onun, kendisine emrettiği şeye boyun eğmesi, kendisine yasak kıldığı şeylerde çok hassas olması zikirdir."¹⁹ Kısacası sûfî öyle bir manevî olgunluğa erişir ki, artık onun hayatı zikir olur. Yani Rabb'inden biran bile gafil olmaz.

¹⁵ bk. Abdülbakî, Muhammed Fuâd, Mu'cemu'l-Müfehres, Çağrı Yayınları, İstanbul 1990. "zkr" md.

¹⁶ Kehf, 24.

¹⁷ Kelebâzî. Ta'arruf

¹⁸ Dağıstânî, *Telhîs*, s. 83.

¹⁹ Dağıstânî, *Telhîs*, s. 83.

Müellif, zikri, telkîn ve ta'lîm zikri olarak iki kısımda müteâlâ etmektedir. Ona göre, telkîn zikri; talibe fayda veren, kalbten perdeleri gideren, karanlıkları, hayelleri ve şeytanın vesveselerini çıkarandır. Bu zikir, nisan yağmuruna benzemektedir. Ta'lîm zikri ise; kişiye, anne babası tarafından öğretilen zikirdir. Bu zikir, zakirin kalp ve ruhuna tesir etmez sadece dilde kalır. Bu nedenle Ahmet Ziyauddîn Gümüshânevî, "el-Mütemmimât" adlı eserinde, kendi kendine ilâhi isimleri zikretmek kişiye, tasfiye-yi kalp ve tezkiye-i nefsi kazandıramayacağını; ancak kâmil bir şeyhin telkin ettiği zikirden yukarıda zikredilen faydaları temin edebileceğini belirtmektedir. Yine İmam Sühreverdî de, zikrin birtakım şartları olduğunu bunların da nasûh bir tövbe ve ehli tarafından telkin edilmesi olduğunu, bu iki şartın bulunmadığı zikirden istenilen fayda temin edilemeyeceğini ifade etmektedir.²⁰

Hasan Hilmi Dağıstânî, zikirde hedefin insanın kalbindeki gafleti gidererek Hakk'la birlikte olma bilincini temin etmek olduğunu belirttikten sonra, bu konuda İmamı Rabbânî'nin şöyle dediğini ifade etmektedir: "Zikir, kolayına gelen herhangi bir yolla gafleti gideren bir lafızdır. Zikir, bizzat Allah'ın ismini anmaya devam etmek veya kelime-i tevhid kelimesini tekrar etmekle sınırlı bir lafız değildir. Bütün yasaklardaki hassasiyet ve emr-i ilahiye boyun eğmenin tamamını içine alan bir kavramdır." Hasan Hilmi Efendi bazı müridlerin sabah akşam gaflet içerisinde de olsa zikir meclislerinde bulunmanın kendileri için yeterli olduğunu ileri sürdüklerini, hâlbuki gafletle yapılan zikrin tasavvufi terbiyede terakkiye sebep olamayacağını belirtmektedir.²¹

Hasan Hilmi Efendi zikri bu kadar geniş kapsamlı izah ettikten sonra, tarikatlarda Allah'ın (c) bazı isimlerinin belli sayılarla zikretmenin hikmetini ise şöyle izah etmektedir: "Ancak zikredilenin adını veya sıfatlarını anmak, zikredilenin sevgisini meydana getirir, zikredilenin etkisini çabuklaştırır, ona yaklaştırır ve şeriatın sınırlarını muhafaza edecek zikre vesile olur. Bütün işlerde şeriatın hükümlerini muhafaza etmek, şeriatı kaim kılan Allah'a tam bir sevgi ile bağlanmadan mümkün değildir. Bu tam bir muhabbetle onun ismini, zatı sıfatıyesini anmaya bağlıdır. Evvela bu zikir gereklidir. Ta ki bu zikir sebebiyle emirlere tutunma yasaklardan kaçınma meydana gelir. Tarikata yeni girmiş bir kimsenin manevi olarak yükselmesi ancak, kâmil ve mükemmil bir şeyhe intisap edip onun verdiği zikirleri yapması ile mümkündür."²²

²⁰ Dağıstânî, *Bürûc*, s. 89.

²¹ Dağıstânî, *Telhîs*, s. 90.

²² Dağıstânî, *Telhîs*, s. 83-84.

Hasan Hilmi Dağıstânî, ibadetlerin en üstünün zikir olduğunu, bunun nedeninin ise; zikirden başka bütün ibadetlerin, dünya hayatına bağlı olduğunu, hâlbuki zikrin ahiret hayatında da devam ettiğini belirtmekte ve bu konuda İmam Fahrüddin er-Râzi “Esraru’t-tenzil” adlı eserinden şu bilgileri aktarmaktadır. İyi bil ki bütün ibadetler kıyamet günü kuldun ayrılırken kelime-i tevhid ve tahmid ibadeti müminden ayrılmaz. Kur’an-ı Kerim onları hamd etmeye teşvik ederken nasıl olurda tahmid ve tahlil ondan yok olur? Allah Teâlâ’yı hamd etmeye devamlılık; zikir ve tevhide devamlılığı gerekli kılar. Nitekim Allah Teâlâ’yı hamd etmeye devam eden müminlerin cennetteki durumu hakkında Allah Teâlâ Kur’an-ı Kerim’de şöyle buyurmaktadır: “Hamd bizden hüznü gideren Allah’a mahsustur...”²³ “Onlar şöyle derler. Hamd bize olan vaadini gerçekleştiren Allah’a mahsustur...”²⁴ “Bunların oradaki duaları Seni eksikliklerden uzak tutarız Allah’ım aralarındaki esenlik diledikleri ‘Selam’ dualarının sonu ise ‘Hamd, âlemlerin Rabbi Allaha mahsustur’ sözleridir.”²⁵ “O Allah tır O’ndan başka hiçbir ilah yoktur. Dünyada da ahirette de hamd ona mahsustur. Hüküm yalnızca onundur. Kesinlikle ona döndürüleceksiniz.”²⁶

Bu ayetler cennet ehlinin hamde devam ettiklerini, hamdde bir zikir olduğundan ona cennette devam ettiklerini göstermektedir. Biz bütün bu ayetlerden cennet ehlinden ibadetlerin kalkacağını ancak zikrin kalkmayacağını anladık.²⁷

Zikrin dünya ve ahiretteki faydaları ile ilgili Hasan Hilmi Efendi şu bilgileri aktarmaktadır: “Zikir, dünya ve ahiretteki mutluluğun, şeytanı kovmanın, Allah Teâlâ’nın rızasını kazanmanın sebebidir. Zikir, rızkı yakınlaştırır, onu zikredene kolaylaştırır ve zikredene heybet elbisesini giydirir. Allah Teâlâ’nın muhabbetini oluşturur. Zikredeni kontrol altına alır. Bağışlanmayı ve Allah Teâlâ’ya yaklaşmayı meydana getirir. Bağışlanma kapılarını açar. Zikir, kulda Rabb’in sevgisini; Allah Teâlâ’da da kulun sevgisini oluşturur. Yağmurla ekin hayat bulduğu gibi zikirle de kalpler hayat bulur. Zikir, ruhların azığı, paslanmış olan kalplerin cilasıdır. Zikir, düşüncede nur oluşturur. Günahları siler. Allah Teâlâ ile kul arasındaki vahşeti giderir. Kulun tesbih, tekbir tehlil ve tahmid yönünden zikrettiği şeyler zikredeni arşın etrafında anar. Zikir, kulun üzerine sekînetin inme, meleklerin onu kuşatma, yanında konaklama ve Allah Teâlâ’nın rahmetinin onu kaplamasına neden olur. Zikir, insanı gıybetten, yalandan ve her türlü batıldan alıkoyar. Zikreden ile oturan kimse, şaki olmaz. Zikir meclisi

²³ Fatır, 34.

²⁴ Zümer, 74.

²⁵ Yunus, 10.

²⁶ Kasas, 70.

²⁷ Dağıstânî, *Telhîs*, s. 85.

zikredene kıyamet günü hasret yeri olmaz. Zikir sebebiyle ağlamak arşın gölgesinde gölgelenme sebebidir. Kimi, Allah Teâlâ'yı zikretmek, herhangi bir meseleden alıkoyarsa Allah Teâlâ ona istediğinden daha üstün olanı verir. Zikir, cennetin ekinidir. Ateşten azat olma ve isyandan kurtulma sebebidir.²⁸

Müellif zikrin faydalarını bu şekilde zikrettikten sonra bu düşünceleri destekler mahiyette bazı sûfilerin sözlerini zikrettiği görülmektedir.

Zunnûn-ı Mısırî şöyle demiştir: "Kim Allah Teâlâ'yı gerçek manada zikrederse yanın da olan her şeyi unuttur. Allah Teâlâ da onu, her şeye karşı korur ve yine her şeye karşı ona kefil olur."²⁹

Şiblî de şöyle demiştir: "Allah Teâlâ şöyle buyurmuyor mu? Hak meclislerinden istifade ettiğiniz sürece ben, beni zikredenin dostuyum." Kuşeyrî ise şöyle demektedir: Zikir, Hakk'ın yolunda kuvvetli bir rükün ve temeldir. Herhangi bir kişi zikre devamla Allaha ulaşır. Dil ile zikir kulu kalp ile zikre götürür. Kul, dil ve kalbiyle zikredince kâmil olur.³⁰

Ebu Süleyman Dârânî şöyle demiştir: "Cennette bir ova vardır. Zakir, zikre başlayınca meleklerde ağaç dikmeye başlar. Meleklerin bir kısmı durunca ona niçin durdun derler. O da dostum ara verdi der." Hâkim Tirmizî ise şöyle demiştir: "Allah'ı zikretmek kalbi bağlar ve yumuşatır. Kalp zikirden uzaklaşınca ona nefsin hastalıkları, şehvetin ateşi isabet eder. Böylece kalp katılaşıp ve kurur. Bu kimsenin uzuvlar Allah Teâlâ'ya ibadetten kaçınır."³¹

Ebu Ali Dekkâk da şöyle demektedir: "Zikir, velayet rütbesidir. Kim zikre Allah Teâlâ tarafından muvaffak kılınırsa ona velayet rütbesi verilir. Kimden de zikir alınır da azl edilir. Allah Teâlâ'yı kalp ile anmak mürîdlerin kılıcıdır. O kılıçla; düşmanlarıyla savaşır ve onunla kendilerine kast eden belaları def ederler. Gerçekten bela kulu saptırınca, kul kalbi ile Allah Teâlâ'ya sığınır ve Allah Teâlâ da hoşlanmadığı her şeyi ondan uzaklaştırır."³²

Müellif, eserlerinde konunun fikhî boyutuna da değinmekte ve çok geniş bir şekilde izah etmektedir. Örneğin mutasavvıflar, namazlardan sonra yapılması tavsiye edilen dua ve zikirleri eserlerinde naklettiklerini fakat kendi zamanındaki birçok mürîdin bu zikirleri terk ettiklerini belirttikten sonra namazların farzları ile sünnetleri arasında zikir yapıp yapılmayacağını çeşitli fıkıh kitaplarından alıntı yaparak izah etmektedir.

²⁸ Dağıştânî, *Telhîs*, s. 86.

²⁹ Dağıştânî, *Telhîs*, s. 86

³⁰ Dağıştânî, *Telhîs*, s. 88.

³¹ Dağıştânî, *Telhîs*, s. 89.

³² Dağıştânî, *Telhîs*, s. 88.

Sonuç olarak Hulvanî'nin, farz namazla sünnet arasında evrad okumanın sünneti iptal etmeyeceği görüşünü naklederek kendisinin de bu görüşte olduğunu ifade etmektedir.³³ Ayrıca Dağistan'da akşam namazı ile yatsı namazı arasında camilerde toplu olarak zikir yapıldığından, halktan birçok kimsenin, camide Kur'an okunurken zikir yapmanın caiz olup olmadığını sorduklarını belirtmektedir. Hasan Hilmi Efendi, her konuda olduğu gibi bu konuyu da izah ederken önce selef âlimlerinin Kur'an okunurken onu dinlemenin hükmünü aktarmakta ve birçok âlimin bu konudaki görüşünün, namazlarda okunan Kur'an'ı dinlemenin farz olduğu, bunun dışından okunan Kur'an'ı dinlemenin ise sünnet olduğunu ifade etmektedir. "Kur'an okunduğu zaman onu dinleyiniz ve susunuz"³⁴ ayetinin namazda okunan Kur'an için olduğunu ve bunun yanında namazın dışında Kur'an okunan yerde boş sözler konuşmak caiz görülmediğini, fakat zikir, namaz vb. faydalı şeylerin yapılmasında bir sakınca olmadığını ifade etmektedir.³⁵

Toplu halde zikir yapmanın fazileti hususunda Hasan Hilmi Dağstânî'nin, birçok hadis naklettiği görülmektedir. Örneğin bir hadis-i kutsi de Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: "Ben kulumun zannı üzereyim. Beni zikrettiği zaman ben onunla birlikteyim. Beni kendi nefsinde zikrederse bende onu kendi nefsimde zikrederim; beni bir toplum içinde zikrederse bende onu o toplumdaki hayırlı toplum içinde zikrederim."³⁶

Ebu Hureyre'den (r) rivayet edilen bir hadis-i şerifte ise şöyle buyurulmaktadır: "Yeryüzünde seyahat eden bazı melekler vardır. Bunlar zikir meclislerine uğradıklarında diğer arkadaşlarını çağırır, 'Gelin, aradığınız buradadır' der ve zikredenleri göklere kadar kuşatır, tavaf ederler. Allah Teâlâ, 'Kullarımı nasıl gördünüz' diye sorar. Melekler, 'Onları seni zikreder, seni tesbih ederken gördük' derler. Allah Teâlâ, 'Şahit olun, ben onları mağfiret ettim' der. Melekler, 'Fakat onların arasında zikir için değil de başka bir ihtiyacından dolayı bulunan birisi var' derler. Allah Teâlâ, 'Onlar öyle insanlardır ve öyle topluluklardır ki, onlarla birlikte olanlar da kötü insanlar değildir. O insanları da zikir meclisinin hatırına affettim' buyurur." Efendimiz (s) bir gün dolaşırken ashaptan birkaç kişiye rastladı ve onlara şöyle dedi: "Cennet bahçelerine rastladığınızda orada oturun, oradaki nimetlerden faydalanın." Dediler ki: "Ya Rasulallah (s), cennet bahçeleri nedir? Rasulallah (s) şöyle buyurdu: "Zikir halkaları cennet bahçeleridir. Allah'ın meleklerden oluşan birlikleri vardır. Onlar

³³ Dağstânî, *Telhîs*, s. 91-94.

³⁴ A'raf, 204.

³⁵ Dağstânî, *Telhîs*, s. 189.

³⁶ Dağstânî, *Telhîs*, s. 180-181.

yeryüzündeki zikir meclislerine konar, oralarda otururlar. O halde meleklerle donatılmış bu cennet bahçelerine siz de dahil olun.”³⁷

Yine ashaptan bir topluluğa hitaben Rasulullah (s) şöyle dedi: “Allah kıyamet günü birtakım insanları yüzleri nurlu olarak inciden minberler üzerinde diriltecek, halk onlara imrenecek. Hâlbuki bu kimseler ne peygamber ne de şehittirler.” Ashaptan birisi sordu: “Ya Rasulallah (s), peki onların özellikleri nedir? Vasıflarını söyle ki kendilerini tanıyalım.” Rasulullah (s) buyurdu: “Onlar değişik kabilelerden, muhtelif beldelerden oldukları halde birbirlerini Allah için seven ve Allah’ı anmak üzere bir araya gelen kimselerdir.”³⁸

Hasan Hilmi Dağıştânî zikir meclislerinin fazileti ile ilgili bu hadislerden sonra büyük mutasavvıf Cüneyd’in rüyasında İblis’i görüp ona; “Zikir meclislerine gitmeye güç yetirebiliyor musun? Onun ise; “Bizden birisi sizden birisini çarptığında o, mecnun ve saralı bir kimse gibi olur. Bizde zikir ehlinin bulunduğu bir topluluğa rastladığımızda aynı hal bizim başımıza gelir”, dediğini belirtir.”³⁹

Müellif ilk dönem sufilerin görüşlerini aktararak zikir yapmanın anlam ve önemini izahtan sonra, gizli ve açıktan yapılan zikrin hangisinin daha faziletli olduğu hususa değinmektedir.

2.1 Gizli Zikrin Cehri Zikre Üstünlüğü

Müellif bu konuya “Hem Rabbini, içinden yalvararak ve korkarak, yüksek olmayan bir sesle sabah akşam zikret ve sakın gafillerden olma”⁴⁰ ayetinin “Rabbini içinden zikret” kısmını zikrederek başlamaktadır. Bu ayeti Sülemî’nin tefsir yaparken şöyle dediğini aktarmaktadır: “Zikrin en üstünü Hakk’tan başka kimsenin muttali olmadığı zikirdir.” Sülemî’den başka diğer birçok müfessir bu ayeti kerimeyi, “kalb ile zikre” işaretle bulunduğunu vurgulamaktadırlar. Yine başka bir âlimin ise, “Allah’ı kendi nefsinde zikretmekten muradın diliyle zikreden zikrettiği şeyin manası konusunda ârif olmasıdır” şeklinde yorumladığını belirtir. Bu nedenle dil ile yapılan zikirten kalp gafil olursa, zikreden ondan bir fayda sağlayamaz. Nitekim fukaha, bir adam sattım ve aldım sözcüklerini anlamlarına vakıf olmadan söylese bu kimsenin alışveriş akdinin geçerli olmadığını belirtmişlerdir. Kalb ile yapılan amellerde riya korkusu olmadığından diğer amellerden üstündür. Bu nedenle bir saat tefekkür, bin rekât nafîle namazdan daha faziletli olduğu vurgulanmıştır. Hasan Hilmi Efendi, bütün ibadetlerin kalp

³⁷ Dağıştânî, *Telhîs*, s. 182.

³⁸ Dağıştânî, *Telhîs*, s. 181.

³⁹ Dağıştânî, *Telhîs*, s. 182-183.

⁴⁰ A’raf, 205.

cihetinden Allah'a kavuşmak ve onunla huzuru yakalamak olduğunu bu nedenle şeyhi Seyfullah Efendi'nin kalp ile yapılan zikri "dünyada hiçbir şey ona denk değildir" cümlesi ile tanımladığını; yani Allah'a kavuşmak ve onunla huzur bulmanın ecir bakımında dünya ve ahrette olan şeylerin en üstünü olduğunu belirtmektedir. Cüneyd-i Bağdâdî, kalp ile yapılan zikre, hafaza meleklerinin dahi muttali olmayacağı bir amel olarak kabul etmektedir. Nitekim, Peygamber (s.) "Hafaza meleklerinin duymadığı zikir, onların duyduğu zikirten yetmiş kat daha faziletlidir" buyurmaktadır. Hasan Hilmi Dağıstânî, hadiste kastedilen zikrin kalp ile yapılan zikir olduğunu, başta Aliyyül Kârî ve Münâvî gibi pek çok hadis şârihinin ifade ettiğini; yine birçok şeyhin bu hadisi şöyle yorumladıklarını belirtmektedir: "Herkim ki, zikrettiği şeyi, kalbi hissederse, onu hafaza melekleri duyar. Ama kim ki zikrettiği şeyde kaybolur, zikri zihninde giderse, işte o zaman hafaza melekleri ona muttali olamazlar. Yani salik tevhid denizinde kaybolunca artık hafaza melekleri onun yaptıklarına vakıf olmadıklarından onun amellerini yazamazlar." Müellif, bu nedenle Nakşî büyükleri seyr ü sülûkün başında salikin, zikrinde Allah'ın dışındaki tüm varlıkları unutarak fenâya ulaşmayı telkin ettiklerini ifade etmektedir.

Hasan Hilmi Efendi bu konula ilgili yabancı dilde manzum bir risale yazdığını, fakat Dağıstan'da kalp ile zikri inkâr eden bazı âlimlerin kendisini, bu hadisten kast edilen manayı anlamayan bir mecnun olarak itham ettiklerini, hâlbuki kendisinin bu hadisi yorumlarken kendi görüşlerinden çok, güvenilir arif imamların eserlerinden nakiller yaptığını, bu nedenle tenkitlerinin doğru olmadığını belirtmektedir.

"Şunu iyi bilin ki üzerinizde bekçiler, değerli yazıcılar vardır; onlar, yapmakta olduklarınızı bilir." Hasan Hilmi Efendi, buradaki meleklerin "hafaza melekleri" olduğunu belirtmekte, bu meleklerin ise, ancak insanın dudakları ile konuştuğu, kulakları ile dinlediği şeyleri yazdıklarını, fakat gizli olarak Allah'ı zikrettiğinde onu yazmadıklarını vurgulamaktadır. Müellifin konuyla ilgili zikrettiği bir başka ayet ise "Ancak iman edip salih amel işleyen, Allah'ı çok zikreden"⁴¹ Sülemî tefsirinde, bu ayetin tefsiri ile ilgili, Cüneyd-i Bağdâdî'nin şu yorumunu "Çok zikir, kalpten gafleti uzaklaştırıp, bütün hallerde murakabeye devam etmektir" aktarmaktadır. Yine Ebu Yezid Bistâmî, "çok zikrin" sayı olarak değil, yapılan zikrin huzuru kalp ile yapılan zikir olduğunu vurgulamaktadır. Kalp yapılan zikirten etkilenince bütün organlar da zikre iştirak eder. İşte o zaman ayette belirtilen "çok zikir" gerçekleşmiş olur. Halid-i Bağdâdî buyuruyor ki; en faziletli ibadet, bozuk kişilerin düşüncelerinden kurtulup sahil bir inanca

⁴¹ Şu'arâ, 227.

sahip olarak farzları yerine getirdikten sonra ilimle birlikte hafi zikre devam etmektir. Çünkü sen her ne kadar Allah'ı görmesen de o seni görmektedir. ⁴²

Hasan Hilmi Dağıstânî, kalp ile yapılan zikre karşı çıkanların çoğunun İmam Nevevî'nin Müslim şerhinin "zikir meclisleri" babının sonunda bulunan şu sözü "huzuru kalp içinde dil ile yapılan zikir, sadece kalp ile yapılan zikirden daha faziletlidir." zikrettiklerini belirtir. Hâlbuki İbn Hacer'e, İmam Nevevî'nin bu sözü ile ilgili şöyle bir soru yöneltilir: "Bu söze göre bir kimse mazeretinden dolayı veya mazeretsiz, diliyle değil de sadece kalbiyle Allah'ı zikretse sevap alır mı almaz mı?"⁴³

İbn Hacer, bu soruya şöyle cevap verir: Zikrin lâfzî ile ibadet olunacağından ötürü kalp ile zikrin bir fazileti yoktur. Ancak zikredilenin manasını düşünerek kişiyi, Allah'ı bütün eksiklilerden uzaklaştırıp onu huzuruna yükseltmesi açısından, kalp ile zikirde bir fazilet vardır. Bu nedenle kalp ile zikir yapana sevap verilmez diyenler, "lafızlarla ibadet yapılır, lafız dil ile telaffuz edilmezse onun ibadeti sahih olmaz", fıkhî görüşten hareketle bu sonuca varmışlardır. Kalp ile zikrin faziletini savunanlar ise, kişinin huzuru kalp içinde yapmasına dikkat çekmişlerdir ki buda murakabeye götürür. Bu nedenle kalp ile zikirde de sevap vardır. İmam Yâfi', zikirden maksatın gafletin giderilmesidir. Buda ancak kalbin zikri ile kazanılır. Şayet kalp ile birlikte dilde bu zikre iştirak ederse bu daha güzel olur. Fakat sadece dil ile yapılan zikirde fayda yoktur, buyurmuştur. İmam Gazzâlî de, gaflet içinde dil ile yapılan zikirden de sevap kazanılacağını, çünkü bu durumun dilin gıybetle iştigal etmesinden veya susmasından daha hayırlı olduğunu beyan eder. ⁴⁴

Müellifimiz Hasan Hilmi Dağıstânî'ye göre, sûfî şeyhlerinden bazıları cehri zikri, kalpten kötü düşünceleri def ederek gafletten kurtulup kâmil amellerin ortaya çıkması için tercih etmişler, bazıları ise nefisle mücâhede de ihlâsî öğretmek için gizli zikri tercih etmişlerdir. Hz. Ömer (r.) cehri zikri, Hz. Ebu Bekir ise gizli zikri Hz. Peygamberden sormuşlar, o da her iki şekilde yapılacağını belirtmiştir. Nakşibendî büyükleri, nifak ve riyadan uzak olmasından dolayı "hafi zikri" tercih etmişlerdir. Çünkü Nakşîlerde esas, ruhsatı bırakıp, azimle amel etmektir. Bununla birlikte huzuru kalb sahibi birisi insanlara örnek olmak için amellerini açıktan yapabilir, ama bu mertebeye ulaşmayan bir kimsenin nafîle ibadetleri açıktan yapmasında sakınca vardır. Bu nedenle hele zamanımızda nafîle amelleri gizlemek daha büyük önem arz etmektedir.⁴⁵

⁴² Dağıstânî, *Tenbih*, s. 223-224.

⁴³ Dağıstânî, *Tenbih*, s.238-239.

⁴⁴ Dağıstânî, *Tenbih*, s. 239.

⁴⁵ Dağıstânî, *Tenbih*, s.226.

Hasan Hilmi Dağıstânî, cehri ve hafi zikirle ilgili güvenilir âlimlerin kitaplarından birçok görüş aktardıktan sonra şöyle demektedir: Bütün bu bilgilerden hareketle, Nakşî büyükler, kalbi zikri tercih etmişler, nafîle amellerini cehri olarak yapmaktan sakınmışlar, gizli zikri, tarikatlarının esasları olarak kabul etmişlerdir. O halde ey kardeşim! Nakşîlerin hafi zikri terk etmeleri Dağıstan halkına daha uygundur; diyerek Nakşî büyüklerinin usulünü değiştirmekten sakın. Çünkü kim tarikatın usulünü zayi ederse o vusulden mahrum olur. Yine kim büyüklerin yolunu değiştirirse onların makamlarına nail olamaz. Nitekim İmam Rabbanî, Nakşî tarikatında cehri zikrin yasaklandığını ifade etmektedir. Bu nedenle şeyhten yüz çevirmekten sakın, çünkü onu taklit etmek birçok manevi mertebeleri kazanmana vesile olur, ondan yüz çevirmen ise birçok manevi tehlikelere neden olur.⁴⁶

Müellifimiz Hasan Hilmi Efendi, hafi zikir yapanın tatmış olduğu lezzetin, cennette ki lezzetten daha fazla olduğunu vurgulanmakta, bu nedenle kalbi zikirde elde edilen nimeti vasıflandırırken “cennet-i mu‘accele” şeklinde vasıflandırdığı görülmektedir. Çünkü Allah, zikir ehline karşılığını hemen bu dünyada vermektedir. Fakat bunun hakikatini ancak onu yaşayanlar anlayabilir. Nasıl ki balı tatmayanlar onun tadından bihaber oldukları gibi zikir ehli olmayanlarda zikrin lezzetini tatmadıklarından onu inkâr etmektedirler. Güneş doğduğunda yıldızlar kaybolur ama hakikatte onlar kaybolmazlar. Onların varlığını görmediklerinden inkâr edenler onlara zarar veremedikleri gibi, zikir ehlinin halinden haberdar olmayanlar da onların durumunu inkâr etmekle, zikir ehline zarar veremezler.⁴⁷

Hasan Hilmi Efendi'nin, kalbi zikrin Nakşî tarikatının esaslarından olduğunu ve onun önemini bu kadar geniş olarak izah etmesinin nedeni; Dağıstan bölgesinde bazı kimselerin “hafi zikri”, nefis-i emmârede bulunan kimselere telkin etmenin haram olduğunu, bu zikrin ancak nefis-i mutmaine mertebesine ulaşan saliklere telkin edilebileceğini iddia etmeleridir.⁴⁸

Hasan Hilmi Dağıstânî, kitabının ilerleyen sayfalarında Nakşibendî'lerde Muhammed İncir Fağnevî, hocası Arif Rivgerî hastalandığında o zamanki müridlerin hallerine cehri zikir, daha uygun olduğu için bu zikri telkin ettiğini, bu durumun Emir Külâl Hazretleri'nin zamanına kadar devam ettiğini, ancak ondan sonra öğrencisi Bahaeddîn Nakşibendî'nin tekrar hafi zikri ihtiyar ettiğini ve bugüne kadar bu şekilde zikir telkin etmenin bu tarikatın usulü olduğunu belirtmektedir.⁴⁹

⁴⁶ Dağıstânî, *Tenbîh*, s. 255-256.

⁴⁷ Dağıstânî, *Tenbîh*, s. 256-257.

⁴⁸ Dağıstânî, *Tenbîh*, s. 153.

⁴⁹ Dağıstânî, *Tenbîh*, s. 461.

Görüldüğü gibi müellif cehri ve hafi zikir ile ilgili selef alimlerinin görüş ve düşüncelerini açık açık ortaya koyduktan sonra Nakşî tarikatı büyüklerinin salikleri seyr ü sülûk yaptırırken benimsedikleri usulün hafi zikir olduğunu; bu metodun Bahaeddin Nakşibend'den itibaren tatbik edildiğini, bu nedenle Dağıstan'da bir takım müteşeyyihler tarafından "hafi zikri", nefs-i emmârede bulunan kimselere telkin etmenin haram olduğunu, bu zikrin ancak nefs-i mutmainne mertebesine ulaşan saliklere telkin edilebileceğini iddia etmelerinin doğru olmadığını ortaya koymaktadır..

2.2 İcazeti Olmayan Şeyhten Zikir Telkini Almanın Mahsurları

Hasan Hilmi Dağıstânî, selef âlimlerinden birçok kimsenin, tarikatta seyr ü sülûkün ancak zikir vasıtasıyla olduğunu, bu zikrin de tam bir fayda temin edebilmesinin ancak, mükemmil bir mürşid-i kâmilin telkini ile olacağını beyan ettiklerini ifade etmektedir. Aksi takdirde ehil olmayan bir kimsenin zikir telkini yapması hem salike hem de zikri telkin edene zara verebileceğini dile getirmişlerdir. Nitekim Abdulaziz Debbâğ Hazretlerine, arif olmayan bir şeyhin zikir telkin etmesinin neden zararlı olduğu sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: Allah'ın (c) isimlerinde onun nuru bulunmaktadır. Sen onu zikretmek istediğinde, o nurla zikredersen sana zara vermez. Şayet o nur şeytan tarafından perdelenirse sana zara verir. İşte arif şeyh mürîdine bir ismi zikir olarak telkin ettiğinde, kulun perdeli olduğu o nur ile birlikte telkin eder, mürîd de bu şekilde zikrettiğinde niyetine göre o zikirden istifade eder. Örneğin mürîdin niyeti dünyalık bir şeye kavuşmaksa ona nail olur, ahiretse ona da ulaşır veya marifetullahı elde etmekse onu kesbeder. Şayet zikri telkin eden şeyh, isimlerin nurundan perdeli ise yani seyri sülûkünü ikmal edip icazetli bir şeyh değilse, bu zikir, mürîdi helake sürükler. İmam- Rabbânî de nakıs şeyhin zikir telkininin de bulunması, talib için zararlı olduğunu ifade eder.⁵⁰

2.3 Herhangi Bir Şeyhe İntisap Etmeden Zikir Yapmanın Hükümü

Hasan Hilmi Dağıstânî, bağlanacağı bir mürşid-i kâmil varken ona intisap edip, onun telkin ettiği zikri yapmanı fazilet bakımından en üstün zikir olduğunu, fakat böyle bir şeyh bulunmadığında insanın herhangi bir şeyhten telkin almadan zikir yapmasının caiz olduğunu, fakat birçok mutasavvıfın, faydalı ve yararlı zikrin şartlarından birinin mürîdlerin bu zikri, zikir ehlinin telkini ile yaptıkları zikir olduğunu beyan ettiklerini belirtmektedir. Nitekim sahabe Rasulullah'tan (s), tabiin sahabeden ve şeyhler de tabiinden, daha sonra gelen şeyhler de kendilerinden önceki

⁵⁰Dağıstânî, *Tenbih*, s. 286-287; ayrıca bkz. Ayn. Müellif, *Bürûc*, 17-18.

şeyhlerden bu zikri almışlardır. Bu silsile kıyamet gününe kadar bu şekilde devam edecektir. Bu nedenle seyri sülükte faydalı zikrin ancak icazetli bir müürşidin telkini ile yapılan zikir olduğu üzerinde durulmuştur.⁵¹ İmam Sühreverdî, sülükte kazanılan mertebelerin ancak, nasûh bir tövbe ve ehli tarafından telkin edilen zikirle olduğunu vurgulamaktadır. Kalbi, Allah'ın dışındaki bütün varlıklardan temizlenmiş ve korunmuş bir kimse tarafından, telkin edilen kelime-i tevhid zikri, kalplerde, yukarda ifade edilen o zikri, kâmil bir şekilde yeşertebilir. Halkın ağzından kelime-i tevhidin lafızları aynı şekilde teleffuz edilse de, manası farklı farklıdır. Çünkü kalpler mâsivadan temizlenmemiştir.⁵²

Şeyh Şamil'in müürşidi, Cemâleddin Ğumûkî, bir kimsenin, müürşid-i kâmile intisap etmeden gece gündüz Allah'ı zikretse kemal ehlinin mertebesine ulaşamayacağını ifade eder.⁵³

Müellif, "Bürûc" adlı eserinde bu konu üzerinde çok geniş bir şekilde durmaktadır. Söz konusu eserde, Dağıstanlı âlim,ve kadı, Muhammed el-Burcî tarafından kendisine yöneltilen sorulardan birisinin şu olduğunu belirtmektedir; "Tasavvuf erbabı, kim bir şeyhe tabi olmazsa onun şeyhi şeytandır. Bu nedenle o kimsenin yaptığı bütün amelleri Allah katında bir değer ifade etmez ve boşa gider." Hasan Hilmi Dağıstânî'ye göre, bir kimse bir şeyhe intisap etmese de, zikir ve ibadetlerinde ihlâslı olursa, asla çalışmaları boşa gitmez, Ne var ki, saliklerden birçoğu kendisini, amelleri yok eden bir takım düşüncelerden (riya) kurtarıp ihlâsa ulaşamadığından, salih amelleri boşa gitmektedir. Ariflerden birisi "Kim ihlâsında ihlâslı olduğunu düşünürse, onun ihlâsı, ihlâsa muhtaçtır" demiştir. Eylemlerin Allah katındaki değeri niyetlere göredir. Bu nedenle ehlullah yaptığı amelleri sevap veya ikâb düşüncesiyle değil, sadece kulluk için yaparlar. Bu nedenle tek başına zikir ve riyazet yoluna giren bir salik, riyanın inceliklerini bilemez. Çünkü riya, karanlık gecede hareket eden karıncanın ayak seslerinden daha gizlidir. Riyanın inceliklerini ancak bir insan-ı kâmile tabi olarak öğrenebilir. Bu sebeble; "Şeyhsiz riyazet, ancak vesveseye neden olur" denilmiştir.⁵⁴

Müellif, Allah'ın isimlerini zikretme ile ilgili Abdülaziz Debbâğ Hazretlerinin şöyle dediğini nakletmektedir: "Şayet bu isimleri zikredenler, ârif bir şeyhin telkini ile yaparlarsa o isim, onlara zarar vermez. Fakat ârif olmayan bir kimsenin telkini ile zikredilirse, zikredenlere zarar verir." Bunun nedeni kendisine sorulduğunda şöyle izah etmektedir: "Esmâ-ül-

⁵¹ Dağıstânî, *Tenbîh*, s. 289.

⁵² Dağıstânî, *Tenbîh*, s. 291.

⁵³ Dağıstânî, *Tenbîh*, s. 292.

⁵⁴ Dağıstânî, *Bürûc*, s. 15-16.

Hüsnâ, Allah Teâlâ'nın nurlarına sahiptir. Sen bir ismi zikretmek istediğinde; o nur, şeytanla arana perde olur, sana zarar vermesini engeller. Ârif bir şeyh daima Hakk'la birlikte olduğundan, mürîdine "Esmâ-ü'l-Hüsnâ" dan bir ismi zikretmesi için telkin ettiğinde, bu nurla birlikte telkin eder. Bu nedenle şeytan ona zarar veremez. Fakat mürîd, kendisi o ismin nurundan perdeli olan, nakıs bir şeyhin telkini ile "Esmâ-ü'l-Hüsnâ" dan bir isimle zikrettiğinde ona fayda yerine zarar verir. Belki helakine sebep olur.⁵⁵

Hasan Hilmi Dağıstânî, birçok mutasavvıfın Allah'ın isimlerindeki nura dikkat çektiklerini, bu nura ancak kâmil bir şeyh vasıtası ile ulaşılabilmesine işarette bulduklarını ifade etmektedir. Bu nedenle mürîdin manevi gelişimine etki edecek zikrin, kâmil bir şeyhin vird olarak vermiş olduğu zikirdir, denilmektedir. İsmail Hakkı Bursevî, "Ruhu'l-Beyân" adlı eserinde Furkan süresinin tefsirinde, manevi putları izah ederken onların sahte şeyhler olduğunu, çünkü bu müteşeyyihlerin, kalpleri ihyaya ve nefisleri ıslaha güçleri yetmediğinden onlara tabi olanların putlara ibadet edenler hükmünde olduğunu ifade etmektedir.⁵⁶ Tasavvuf erbabına göre, kişiyi vuslata ulaştıracak zikir, sahih bir silsile ile Hz. Peygamber'e ulaşan bir şeyhin telkin ettiği zikirdir. Bu nedenle şeyh olmayan bir kimsenin veya kâmil olmayan, nakıs bir şeyhin telkini ile yapılan zikir, sahibini helake sürükler.⁵⁷

Kısaca ifade edecek olursak, saliki, tasavvufî hal ve makamlara yükseltecek, seyr ü sülûkünü ikmal etmesine vesile olacak zikir, kâmil ve mükemmil bir şeyhin telkin ettiği zikirdir. Bir şeyhe intisap etmeden yapılan zikir ve tesbihat ihlâsla yapılırsa mutlaka sahibine dünya ve ahirette faydası vardır. Fakat tasavvufî bir terbiye almadan ihlâsın zıddı olan riya ve inceliklerine vakıf olup onlardan uzaklaşmak bir hayli zor bir mesele olduğundan, yapılan eylemler ihlâs ve samimiyetle yapılamamakta ve bu nedenle Allah katında hiçbir değer ifade etmemektedir.

2.4. Mürîdin Şeyhinin Emrettiği Zikre Sarılmasının Gerekliliği

Hasan Hilmi Dağıstânî, tarikat ve tasavvufu inkâr eden âlimlerden birinin; şeyhinin telkin ettiği, her namazın arkasında yapması gereken zikir ve duaları okuyup başka zikir ve dua yapmayan mürîdleri kınayarak "bu şekilde zikredilmesini emreden kimse ile tartışacak ve ona bu emri nereden aldığını ve hangi kitapta bulunduğunu soracağım" dediğini duyduğunu ifade etmektedir. Bu itiraz eden âlimin, fakih olduğu, müellifin "Sadece

⁵⁵ Dağıstani, Hasan Hilmi, *ed-Dürretü'l-Beydâü fi Raddi'l-Bid'i ve'l-Ehvâ*, http://files.darulfikr.ru/books/Tasawwuf_Knigi_Hasan_Hilmi_Afandi, Erişim tarihi 30/05/2015, s. 111.

⁵⁶ Dağıstânî, *Dürretü'l-Beyda*, s. 116.

⁵⁷ Dağıstânî, *Bürûc*, s. 17.

fıkıhla yetinen fasık olur" diyen bir kimsenin sözünün doğruluğu, bu olayda ortaya çıkmıştır", değerlendirmesinden anlaşılmaktadır.⁵⁸

Dağıstânî'nin, müridin şeyhinin verdiği zikirden başka bir şeyle meşgul olmamasının doğruluğunu ve hikmetlerini selef âlim ve mutasavvıfların görüşlerini aktararak bir nevi müddeinin iddialarına teker teker cevap verdiği görülmektedir.

Tâcuddîn ibn Atâullah şöyle demektedir: "Su bulmak için kuyu kazarken sürekli yer değiştiren kimse gibi olma. Çünkü o kimse suya ulaşamaz. Tek bir yeri sürekli kazıyan kimse suya ulaşır." Hasan Hilmi Dağıstânî, bu sözün sürekli aynı zikri yapmaya işaret ettiğini bu nedenle ilk başlarda müridin şeyhinin verdiği zikirleri değiştirmemesi, sürekli aynı zikri ve duaları yapmasının doğru bir davranış olduğunu belirtmektedir. İbn Hacer'in yanında iki kişi Kur'an okumak mı yoksa zikir yapmak mı daha faziletlidir? Tartışmasını yaptıkların da İbn Hacer; "Bütün zamanlarda Allah'la birlikte olmak en üstündür" buyurmuştur. Yani hangi şey ki kalbin yönünü Allah'a döndürüyor ve onunla birlikte olma şuurunu temin ediyorsa en fazletli amel odur. Şüphesiz sürekli zikir kalbin yönünü Allah'a doğru çeviren vasıtalardan biridir. Mübtedi müridin nefy ve ispat zikri ile meşgul olup başka zikirleri yapmaması tavsiye edilmektedir. İbn Hacer; "Mütevassıt müridin Kur'an kıratı ile müntehi müridin, namaz ibadeti ile mübtedi müridin ise nefy ü ispat zikri ile meşgul olması en önemli vazifelerdendir" buyurmuştur. Bu tertibe riayet etmeyen kimse, namazda Fatıha suresi "Kur'an'ın anasıdır" görüşünü ileri sürerek ka'dede o sureyi okuyan kimse gibidir; değerlendirmesini yapmaktadır.⁵⁹

İmam-ı Rabbanî bazı mektuplarında farz ve sünnet-i müekked namazların dışında zikirden başka şeyle meşgul olmamayı hatta nafîle namaz kılmayı ve Kur'an okumayı terk etmeyi, ister abdestli isterse abdestsiz olsun zikirden uzak kalmamayı, yatarken, otururken yemek yerken uyurken, bütün vakitlerinde zikirle meşgul olmayı tavsiye etmektedir. Bu nedenle bütün tarikatlarda farz namazlar ve müekked sünnetlerin dışında en faziletli ibadetin Allah'ı zikretmek olduğu belirtilmektedir. Çünkü hiçbir kimse devamlı zikir, tefekkür ve murakabe dışında bir şeyle Allah'a vasıl olamaz.⁶⁰

Zikrin diğer nafîle ibadetlerden fazileti şu ayet-i kerime ile sabittir. Allah Teâla "(Ey Muhammed!) Kitaptan sana vahyolunanı oku, namazı da dosdoğru kıl. Çünkü namaz, insanı hayâsızlıktan ve kötülükten meneder. Allah'ı anmak elbette en büyük ibadettir..."⁶¹ Ruhu'l-Beyân'da, Allah'ı zikir,

⁵⁸ Dağıstânî, *Tenbîh*, s. 377.

⁵⁹ Dağıstânî, *Tenbîh*, s. 378-379.

⁶⁰ Dağıstânî, *Tenbîh*, s. 379-380.

⁶¹ Ankebut, 45.

kalbin hastalıklarını izalede, nafilâ namaz ve Kur'an okumaktan daha etkili olduğunu beyan etmektedir.⁶²

Hasan Hilmi Dağıştânî'ye göre, tarikata yeni girmiş mürid doktora gitmiş bir hastaya, ona telkin edilen zikir ise, hastaya verilen ilaca benzer. Mürid, içini bânîni hastalıklardan temizlemeden, nafilâ ibadetlerle meşgul olması, hastalığına zararlı olan yiyecek ve içecekleri yiyen hastaya benzer. Hâlbuki doktorlar hastalarını zararlı yiyecek ve içeceklerden korur, çok lezzetli de olsa, bazı yiyeceklerin yenmesine izin vermezler. İşte aynı şekilde şeyhler de kendilerine intisap eden müridlere ilk başlarda farz namazlarla onların revatip sünnetleri kılmalarını bununla birlikte sürekli belli bir zikirle meşgul olmalarını emretmeleri de bunun gibidir. Çünkü şeyhler, müride hangi ibadetin ne zaman daha faydalı veya zararlı olacağını en iyi bilen manevî doktor konumundadır.⁶³

Hasan Hilmi Dağıştânî, Kur'an okumak, okuyanı bazen cenneti tefekküre, bazen cehennemi tahayyüle ve bazen de Peygamberlerle kâfirler arasında vuku bulan kıssaları araştırmaya sevk ettiğini, hâlbuki kalbini gaflet kaplayan kimseye daha uygun olanın, şeyhinin telkin ettiği zikirle meşgul olması, çünkü bu zikir, kalb huzuruna neden olacağını, kalb huzurunu elde eden kimsenin ise deniz gibi, kendisine atılan şeyler onun berraklığına bir zarar veremeyeceğini, bundan sonra bu mürid Kur'an okurken, Allah'tan gafil olmayacağını, hangi ibadeti yaparsa yapsın kalbi sürekli onunla beraber olacağını belirtir.⁶⁴

İmam-ı Rabbanî, "Ona, ancak tertemiz olanlar dokunabilir."⁶⁵ ayet-i kerimesini yorumlarken; "Korunmuş Kur'an'ın sırlarına, ancak benliklerini beşerî kirlerden temizlemiş olanlar dokunabilir" şeklinde bir yorum yaptığı görülmektedir.⁶⁶ Yani Kur'an'ı nefislerini hevâ ve hevesin kötülüklerinden arıtan ve benliklerini gizli ve açık şirkten temizleyen kimseler okursa, onun sırlarına vakıf olabilirler.

Müellifimize göre, mübtedî müride uygun olan, nefy zikri ile gönlünden Allah'tan gayri her şeyi temizleyerek tek maksudunun Hakk Teâlâ olduğunu yerleştirmeye kadar nefy ve ispat yani kelime-i tevhid zikrine devam etmesidir. Şayet gönlü masiva ile bağlarını koparamamışsa maksuduna ulaşması güçleşir. Bu nedenle kalbini afak ve enfüsteki putlardan temizleyen kimsenin zikir olarak Kur'an okuması uygun olur.⁶⁷

⁶² Dağıştânî, *Tenbîh*, s. 381.

⁶³ Dağıştânî, *Tenbîh*, s. 388.

⁶⁴ Dağıştânî, *Tenbîh*, s. 390-391.

⁶⁵ Vakıa, 79.

⁶⁶ Dağıştânî, *Tenbîh*, s. 391.

⁶⁷ Dağıştânî, *Tenbîh*, s. 391; ayrıca bkz. *Dürretü'l-Beyda*, s. 145-50.

Sonuç

Tasavvufî terbiyede merkezi bir konumda bulunan zikir önemli bir ruhî eğitim temrinidir. Sûfilere göre zikir, Allah'ın isimlerini ve sıfatlarını belli bir ahenk içerisinde tekrarlayarak anmak ya da hatırlamaktan ziyade, teslimiyetten gelen kalbî bağlılıktır. Onun içindir ki bütün sûfiler zikri tasavvufî hayatın kilit taşı olarak görmüşlerdir. Bu nedenle sûfimizin de zikri sadece Allah'ı (c.) belirli isim ve sıfatlarla anmaya hasretmediği, çok geniş kapsamda ele alıp değerlendirildiği görülmektedir. Hasan Hilmi Dağıstânî'ye göre saliki Allah'a yaklaştıran her şey zikirdir. Yani kişinin konuşması, ders vermesi, fikhî meselelerle uğraşması, nasihat etmesi, Allah'ın göklerde ve yerdeki ayetlerini, gücünü, kuvvetini, yüceliğini, azametini, tefekkür etmesi, O'nun, kendisine emrettiği şeye boyun eğip, kendisine yasak kıldığı şeylerden yüz çevirmesi zikirdir.

Bununla birlikte müellif, kendinden önceki birçok sûfî gibi -zikri, telkîn ve ta'lim zikri olarak iki kısımda müteâilâ etmekte salike faydalı olan zikrin icazetli bir şeyhin telkin ettiği zikir olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle mübtedi mürîde en faydalı olan şeyin şeyhinin telkin ettiği vird olduğu, hatta ehil olmayan bir kimsenin zikir telkini yapmasının hem salike hem de zikri telkin edene zara verebileceği kanaatinde dir.

Bilindiği gibi tarikatlarda zikir çok çeşitli şekillerde tasnif edilmiştir. Kalbin ve dilin zikri veya gizli ve açık zikir gibi tasniflere tabi tutulmuştu Müellifimiz Hasan Hilmi Dağıstânî'ye göre, sûfî şeyhlerinden bazıları cehri zikri, kalpten kötü düşünceleri def ederek gafletten kurtulup kâmil amellerin ortaya çıkması için tercih etmişler, bazıları ise nefisle mücâhede de ihlâsı öğretmek için gizli zikri tercih etmişlerdir. Sûfimiz bu görüşleri belirttikten sonra sonuç olarak şöyle demektedir; bununla birlikte huzur-u kalb sahibi birisi insanlara örnek olmak için amellerini açıktan yapabilir, ama bu mertebeye ulaşmayan bir kimsenin nafil ibadetleri açıktan yapmasında sakınca vardır. Bu nedenle hele zamanımızda nefsi, riya/gösterişe düşmekten koruduğundan dolayı nafil ibadetleri gizlemek daha büyük önem arz etmektedir.

Kaynakça / Reference

Abdulkakî, Muhammed Fuâd, (1990). *Mu'cemu'l-Müfehres*, Çağrı Yayınları, İstanbul.

Aynî, Mehmed Ali, (1992), *Tasavvuf Tarihi*, sad: Hüseyin Rahmi Yananlı, Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Cebecioğlu, Ethem, (1997). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber yayınları, Ankara.

- Cürcânî, eş-Şerîf Ali b. Muhammed, *et-Ta'rifât*, by. trs.
- Dağıstani, Hasan Hilmi, *ed-Dürretü'l-Beydâü fî Raddi'l-Bid'i ve'l-Ehvâ*, http://files.darulfikr.ru/books/Tasawwuf_Knigi_Hasan_Hilmi_Afandi, Erişim tarihi 30/05/2015.
- Dağıstani, Hasan Hilmi, *el-Bürücü'l-Müşeyyede bi'n-Nusûsu'l-Müeyyede* http://files.darulfikr.ru/books/Tasawwuf_Knigi_Hasan_Hilmi_Afandi, erişim tarihi 30/05/2015,
- Dağıstani, Hasan Hilmi, *Feyzü'r-Rahmân fî Zirkri Kelâm-ı Abdurrahman*, http://files.darulfikr.ru/books/Tasawwuf_Knigi_Hasan_Hilmi_Afandi/Tasawwuf_Fayzu_rahman.pdf. Erişim, 28.4.2015.
- Dağıstani, Hasan Hilmi, *Telhîsü'l-Me 'ârif fi Terğîb-i Muhammed Ârif*, http://files.darulfikr.ru/books/Tasawwuf_Knigi_Hasan_Hilmi_Afandi, (30/05/2015),
- Dağıstânî, Hasan Hilmi, *Tenbîhü's-Sâlikîn İlâ Ğurûri'l-Müteşeyyihîn*, http://files.darulfikr.ru/books/Tasawwuf_Knigi_Hasan_Hilmi_Afandi, Erişim tarihi 30/05/2015
- Ebû Tâlib el-Mekkî, (1932), *Kâtu'l-Kulûb*, Matbaatu'l-Mısriyye, Mısır.
- Fîruzâbâdî, Muhammedb. Ya'kûb, (1991), *el-Kâmûsu'l-Muhît I-IV*, Beyrut.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, (1933), *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Matbaatu'l-Osmâniyye, Mısır.
- Gül, Halim, (2016), *Hasan Hilmi Dağıstânî ve Tasavvufî Görüşleri*, İlâhîyât Yayınları, Ankara.
- Hucvirî, Ali b. Osman Cullâbî, (1982), *Keşfu'l-Mahcûb/Hakikat Bilgisi*, haz.: Süleyman Uludağ İstanbul.
- İbn Fâris. (1404/1984), *el-Mucmel fi'l-luğa* (nşr. Züheyir Abdülmuhsin Sultân). Beyrut.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem el-Mısırî, *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Beyrut trs.
- İmam Rabbânî, Ahmed Serhendî, *Mektûbât*, İstanbul trs.
- İz, Mahir, (1990), *Tasavvuf*, neşre haz.: Ertuğrul Düzdağ, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Kâşânî, Aburrezzak b. Ahmed, (1981), *Istilâhâtü's-Sûfiyye*, Kahire.
- Kelabâzî, Ebû Bekir Muhammed b. İshâk, (1993), *et-Taarruf li Mezheb-i Ehli't-Tasavvuf*, Ta'lik ve Tahric: Ahmed Şemseddin, Beyrut.

Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed b. İshâk, (1992), *et-Ta'arruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, (Doğuş Devrinde Tasavvuf), terc.: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul.

Komisyon, (1998), *el-Müncid fi'l-Lügati ve'l-A'lâm*, Dâru'l-Meşrik, Beyrut.

Kuşeyrî, Abdulkerim b. Havâzin, *er-Risaletü'l-Kuşeyriyye*, (thk, Ali Abdulhamid Baltacı-Ma'rûf Zerîk), Beyrut ts.

Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin, (1999), *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi*, çev.: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Muhâsibî, Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed, (1997), *er-Ri'âye li Hukûkillah*, çev.: Abdülhakim Yüce, Çağlayan Yayınları, İzmir.

Necmuddin Kübrâ, (1996), *Tasavvufî Hayat, (Usûlu Aşere/Risâle ile'l-Hâim/Fevâihu'l-Cemâl)*, çev.: Mustafa Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Pakalın, Mehmed Zeki, (1971), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

Rağîb, Ebu'l-Kasım el-Huseyn el-İsfehânî, (1992), *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'an*, Beyrut.

Serrâc, Ebu Nasr et-Tûsî, (1996), *el-Lüma' fi't-Tasavvuf (İslâm Tasavvufu)*, çev.: Hasan Kamil Yılmaz, Altınoluk Yayınları, İstanbul.

Serrâc, Ebu Nasr et-Tûsî, (1960), *el-Lüma' fi't-Tasavvuf*, tah.: Abdülhalim Mahmud – Taha Abdülbaki Surûr, Dâru'l-Kütübi'l-Hadis, Mısır.

Sühreverdî, Ebû Hafs Şihâbuddin Ömer b. Muhammed, (1993), *Avârifü'l-Maârif (Tasavvufun Esasları)*, haz.: Hasan Kamil Yılmaz – İrfan Gündüz, Erkam Yayınları, İstanbul.

Uludağ, Süleyman, "Zikir", *DİA.*, c. XIII.

Uludağ, Süleyman, (1999), *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul.

.

